

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 2 (97)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Антропология

Исмагулов О., Исмагулова А. Казахский народ нового Казахстана – прямой наследник насельников с 50-вековой историей на древней предковой казахской земле 4

Археология

Абишева А.А. Балбалы в составе фонда Национального музея РК 12

Этнография

Жайлыбай Д.Ж. XIX-XX ғғ. қазақ халқының неке және отбасылық дәстүрлеріндегі материалдық емес мәдени мұраның көріністері 21
С.Дж. Атдаев. Тигры в историческом прошлом Туркменистана 32
Камунов С.Р. Б. Сарыбаевтың қазақ аспаптарын жаңғыртудағы еңбегі және ҚР Ұлттық музейіндегі коллекциясына берілген сипаттама 51

Филология

Карипбаев Ж. Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы неоклассикалық нәзира дәстүрі 60
Жалмырза А.А. Тіл үйренуде салт сөздерге жүгіну: мақал-мәтелдерді қолданудың кейбір аспектілері 76

Тарих / История

Ақтайлақ Б.Б. Ақмола жеріндегі қуғын-сүргін тарихынан 84

Бейнелеу өнері / Изобразительное искусство

Танымова Е.А. Творчество казахских художников актуального искусства в контексте мирового культурного наследия 92

Музей ісі / Музейное дело

Гиззатов С.М. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі мен Қытай елі арасындағы мәдени байланыстар 101
Елеусізова Қ.Ж. Ақтөбе облысы өлкетану музейлерінің қазіргі этномәдениетке ықпалы .. 110
Сайлау А., Әубәкір Г. Сыр бойындағы батырлар мұрасы 121

Киелі география / Сакральная география

Кошман Т.В. Культурные объекты оседлой культуры как источник эпохи 129
Төлегенұлы Қ., Кукушкин А.И., Букешова Г. Теңіз-Қорғалжың өңірінің жер-су атаулары: XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы архив құжаттары негізінде 139

CONTENTS

Anthropology

Ismagulov O., Ismagulova A. The kazakh people of new Kazakhstan is a direct successor of the residents with a 50-century history on the ancient anethorial kazakh land 4

Archeology

Abisheva A.A. Balbals as part of the fund of the National museum of the Republic of Kazakhstan 12

Ethnography

Zhaylybay D.Zh. XIX-XX centuries manifestations of non-material cultural heritage in kazakh marriage and family traditions 21
S.J. Atdaev. Tigers in the historical past of Turkmenistan 32
Kamunov S.R. B.Sarybayev's contribution to the modernization of kazakh instruments and description of the collection in the National museum of the Republic of Kazakhstan 51

Philology

Karipbaev Zh. Neoclassical nazira tradition in the work of Abay Kunanbayuly 60

Zhalmyrza A.A. Using paremiology in language learning: some aspects of the use of proverbs 76

History

Aktilak B.B. From the history of repressive policy in Akmola 84

Art

Tanymova Y.A. Creativity of kazakh artists of contemporary art in the context of world cultural heritage 92

Museum business

Gizatov S.M. Cultural relations between the National museum of the Republic of Kazakhstan and China . 101

Eleusizova K.Zh. Influence of local history museums of Aktobe region on modern ethnoculture 110

Sailau A., Aubakir G. Heritage of the heroes of Syrdarya 121

Sacred geography

Koshman T.V. Cult objects of settled culture as a source of the epoch 129

Tolegenuly K., Kukushkin A.I., Bukeshova G. Place-names of the Tengiz-Korgalzhyn region: based on archival documents of the end of the 19th and the beginning of the 20th century 139

FTAMP: 13.51.09

ӨОК: 069.8

Елеусізова Қ.Ж.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ақтөбе қ., Қазақстан

e-mail: kukash.96@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙЛЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ЭТНОМӘДЕНИЕТКЕ ЫҚПАЛЫ

Мақалада Ақтөбе облысы тарихи өлкетану музейлері қорындағы жергілікті қазақтардың материалдық мәдениет үлгілерінің сақталуы қарастырылған. Қазақ халқының материалдық мәдениетін зерттеудің бірден-бір объектісі жергілікті тарихи өлкетану музейлері екені белгілі. Бұл тарихи өлкетану музейлердегі қазақтың дәстүрлі мәдениетіне қатысты материалдардың ғылым үшін маңызды екенін көрсетеді. Сонымен қатар, кейбір материалдық мәдениет үлгілерінің халық арасында сақталмауы этнограф, музеолог, өлкетанушыларды тікелей музей қорымен жұмыс жасауға жетелейді. Бұл орайда еліміздегі ҚР МОМ, ҚР Ұлттық музейлері сияқты ірі музейлердің әрбір қорына арналған каталогтары жарық көрген. Алайда жергілікті жерлердегі шағын өлкетану музейлерінің коллекциялары мен қор материалдары осы күнге дейін толық ғылыми айналымға енген. Ең алдымен тарихи өлкетану музейлерінің қор материалдарын жергілікті халықтың тарихы мен мәдениетін айшықтауда басты нысан ретінде қарастырған жөн.

Түйін сөздер: экспозиция, музей, қолөнер, этнография, салт-дәстүр, әдет-ғұрып.

Кіріспе

2020 жылдың 1 қазан – 15 қараша аралығында Ақтөбе облысы территориясында кешенді этнографиялық экспедиция жұмысы жүргізілді. Экспедициялық жұмысты Ақтөбе облысы әкімшілігінің қолдауымен Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімі ұйымдастырды. Кешенді экспедиция негізінен Солтүстік Үстірттегі Доңызтау ауданының тарихи және мәдени

ескерткіштерін, халықтық архитектурасын және өңірлердегі музейлерді зерттеуге бағытталды. Экспедиция құрамы кәсіби этнографтар, этноархеологтар, өлкетанушылар және музейтанушылардан құралды. Далалық зерттеу жұмыстары Ақтөбе облысының Байғанин, Темір, Мұғалжар, Шалқар және т.б. аудандарын қамтыды.

Ақтөбе облысында жүргізілген кешенді этнографиялық экспедициялық жұмыстардың негізгі мақсаты – жергілікті халықтың этномәдениеті мен мәдени мұрасын зерделеу

болып табылды. Сонымен қатар, аудандық өлкетанулық музейлердегі жергілікті халықтың мәдениеті мен дәстүрлі шаруашылық түрлері мен кәсібіне, салт-дәстүріне байланысты материалдар жинақтау болды.

Жергілікті музейлердің қорларында қазақ халқының ұлттық құндылығына қатысты көптеген материалдар сақталған. Соның ішінде – қазақ халқының «ұлттық қолөнері» болып табылатындары көп. Дәстүрлі қолөнер туралы сөз болғанда ұлттық киімдер де шет қалмайды. Себебі, ұлттық киімдер де ұлттық қолөнердің бір бөлшегі. «Ең әдемі киім – ұлтыңның киімі» деген ұлағатты сөз бар. Қазақ халқының ұлттық киімдері еш халықтан кем емес екені анық.

Негізгі бөлім

Ақтөбе облысына жүргізілген этнографиялық зерттеу жұмыстары барысында қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері әлі де жалғасын тауып келе жатқандығы байқалды. Солардың қатарында дәстүрлі қазақ киімдеріне қатысты материалдық емес мәдени мұраның әлі де ел ішінде сақталғаны көрінді. Бұл киім тігу ісіндегі ежелден бері пайдаланылып келе жатқан материалдардың жергілікті әдіспен аң, мал терілерінен өңделуі болып табылады.

Жалпы, қазақтарда салтанаттық киім мен күнделікті киім-кешектің пішімінде айырмашылық бола бермейді. Салтанаттық киімнің бітімі сыпайылау, тігісі жатық, зерлі, оқалы, кестелі, басына киетіндері көтеріңкі, аяқ киімдері шоңқима, биік өкшелі, түрлі-түсті қайыспен, таспамен өрнектелген, зерлі жіптермен кестеленген болып келеді. Күнделікті киімге шекпен тоқымасы, қолда бар мата, бөз, кенеп, шыт, сәтен, сеңсең терісі, көн секілді қарапайым материалдар жаратылса, салтанаттық киім-кешекке барқыт, масаты, мәуіті, шұға, жібек, қырмызы, мақпал кездемелері, сусар, кәмшат, құндыз терілері, бұлан немесе бұғы күдерісі, жылқы шегірені пайдаланылған (Қазақ халқының..., 2011: 197).

Қазақи киімде негізгі сырт киімдерге – шапан, күпі, тон, ішік, шекпен, кебенек және т.б. жатады. Ішіне түйенің жабағы жүнін салып, бидай шүберекке сырып, сыртына берік қоңыр түсті матадан тігілетін киімнің бірі – күпі. Қажетті бұйымдар мен тігілуі оңай болғандықтан, мұны бұрынғы қазақтардың бәрі де киген. Киімнің бұл түрі көктем мен

күзде киіледі. Қадыр Мырза Әлидің Абайға арналған өлеңінде: «Күпі киген кемеңгер өзін ғана», – дейтін жолы болса, Мұқағали Мақатаев: «Күпі киген қазақтың қара өлеңін» деп жазған. Осындай күпінің бірі Ақтөбе облысы Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейінің экспозициясынан орын алған. Ауыл тұрғыны Бекмағамбетов Қанаштың XIX ғасырда ауыл шаруашылығымен айналысқанда киген күпісі. Түйе жүнінен жасалып, түлкі терісімен астарланған. Атадан мұра ретінде сақтап отырған құнды жәдігерін музейге Қанаштың ұрпақтары тапсырған (АӨЖМ, Шалқар ауданы, 2020).

Көшпелі қазақтар ішкі-сыртқы киімдерінің бәрін жүріп-тұруға, көшіп-қонуға ыңғайлы етіп ықшамдап тіккен. Ауа райының қолайсыз жағдайлары да ескерілген. Мұндай киімді киген адамға қатты аяз немесе күннің аптап ыстығы, өңменіңнен өтетін суық жел, құрғақшылық ешқандай қауіп төндірмеген. Себебі киімдер төзімді, ыңғайлы, қарапайым және әсем болған (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 1998).

Ал ерлердің сырт киімдері түймесіз, көбінде тек белбеумен ғана оң жаққа қарай қаусырылған. Мысал ретінде Темір аудандық музейінде орналасқан шекпенге тоқталсақ болады (сур.1). Тек қана түйе жүнінен тоқылатын жаздық сырт киім шекпенді тігу үшін жүнді иіріп, оны өрмекпен тоқып, шапан үлгісінде пішкен. Оған қалың матадан тік жаға салынып, жеңінің жиектері өрнектермен көмкерілген. Белбеуі үш түрлі түспен (қызыл күрең, ашық көк, қоңырқай) өрілген (АӨЖМ, Темір ауданы, 2020). Осыған байланысты Ақтөбе облысы Байғанин ауданының тұрғыны дәстүрлі киім тігу шебері Қуанғалиева Ақбибі Ұзақбайқызымен сұхбаттасып, одан дәстүрлі киім туралы мәлімет алынды. Ол өзінің келіндеріне арнап заман талабына сай шапан, жакет (сур.2), камзол, ал ер адамдарға арнап тіккен шапан, шекпенін көрсетіп, тігілу технологиясы жайында әңгіме етті. Оның мәліметтеріне қарағанда, шекпен тек қана түйе жүнінен тоқылады. Күзеп алынған түйе жүнін шаң-тозаңынан арылтып, одан соң қолмен майдалап түтеді де, шүйке жасайды. Шүйкеленген жүнді ұршықпен иіреді. Шекпен тоқитын жіп өте жіңішке болады. Иірілген жіпті екі ағаштың арасынан ыспалап өткізіп, оның буылтықтарын кетіріп қайта өңдейді. Шекпен де терме бау тоқитын өрмекпен

Сур. 1. Шекпен,
Темір аудандық
музейі.

Fig. 1. Shekpen,
Temir District
Museum.

Сур. 2. Қуанғалиева
Ақбибінің келіндеріне
тіккен жакеті.

Fig. 2. Jacket for
bridesmaids made by
Kuangalieva Akbibi.

тоқылады. Тоқылып болған кездемені кәдімгі матадан киім пішкендей етіп өлшеп, шекпен пішеді. Шекпенді жазда киеді. Оған қара барқыттан не болмаса басқа тыстық матадан қаптал жаға (дөңгелек жалпақ жаға) салып, етек-жеңін сондай матамен көмкеріп әдіптейді. Шекпеннің ең әдемі түрін «шидем шекпен» дейді. Шидем шекпен тайлақтың жүнінен тоқылады. Тайлақтың жүні әрі майда, әрі жеңіл болатындықтан, одан тоқыған шекпен де әдемі болып шығады. Шекпен су өткізбейді. Сондықтан ол әрі сулық, әрі жайшылықта кие беруге жарамды бесаспап киім. Су тиген сайын шекпен матасы ширығып қалыңдай түседі. Шекпеннің тағы бір артықшылығы ол таза түйе жүнінен тоқылатындықтан аса мықты болады, ұзақ киіледі (АЕАЖМ, Қуанғалиева, 2020).

Аяқкиім түрлері олардың жасалған материалына, тұтынушысының жасы мен жынысына, әлеуметтік жағдайына

байланысты жасалады. Жалпы қазақтың ұлттық аяқ киімдеріне: байпақ, кебіс, мәсі, етік, шоңқайма және т.б. жатады. Осындай аяқкиім коллекциясы Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейінде өте көп кездеседі. Соның бірі кебіске тоқталсам, мәсінің сыртынан киюге арналып, былғарыдан тігілген аяқ киім. Қоңырқай келген. Өкшесіне бірнеше қабат ұлтан салып шегелеп, тұмсығы домаланған. Табанын айналдыра екі қатар мық шегемен бекітілген. 1950–1955 жж. аудан тұрғыны Мұңайтбасова Жұмабике пайдаланған. Оның немересі Темірхан музейге сыйға берген (АӨЖМ, Байғанин ауданы, 2020). (Сур.3).

Ұлттық аяқ киімдердің әрқайсысының өзіне тән тігілу ерекшелігі мен жасалу жолы бар. Осы жайында Жарқамыс ауылының белгілі шебері Қали Ахметовтың баласы Қалиев Өмірбек етіктің жасалу технологиясынан мағлұмат берді. «Саптама етік – қазақтың

ұлттық қысқы аяқ киімдерінің бірі. Оны ерлер киеді, кең қонышы тізені жауып тұрады. Ал жасалу жолы ұлтанды кесіп дайындап, ағаш шеге пайдаланады. Ағашты пештің үстіне кептіріп, ромбик қылып темір шегеге ұқсатып шабады. Аяққа ызғар болмас үшін темір шегені жолатпайды. Құрыммен (былғарының жіңішке түрі) мәсі тіксе, былғарымен саптама

Сур. 3. Кебіс. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі.

Fig. 3. Kebis. Shalkar District Museum of local lore.

Сур. 4. Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылдық округындағы мектеп музейінде сақталған саптама етік.

Fig. 4. Nozzle boots stored in the school Museum of Zharkamys rural district, Baiganin district.

етік тігеді. Шешеміз ішіндегі астарын ақ матадан тігіп беріп отырған. Ал мәсінің жиегін іс машинамен тіккен. Саптама етіктің іші киізден жасалады, ал мәсіге астар салады. Ағаш шегенің ағашы қайыңнан жасалады. Ағаш шегені қаққанда екі жолақты етіп қағып шығады. Ылғалданған сайын ағаш ісініп мықты болып шығады. Көбіне саптама етікті қойшылар киген. Басы сүйір, үзеңгіге кіргенде ары қарай өтіп кетпейді, қауіпсіз. Қойшылар бір саптама етікті бір үлкен ісек қойға бағалап, тігіп берген» (АЕАЖМ, Қалиев, 2020). (Сур.4).

Ертеректе қазақ етіктері түзу табан етіп тігіліп, оң аяқ пен сол аяққа бірдей киіле беретін. Яғни, қазақ халқы күнделікті тұрмыс-тіршілігіне ыңғайлы аяқ киім киген. Етікті оң мен сол аяққа бейімдеп, қисық табан етіп тігу кейін пайда болған.

Ақтөбе облысының көптеген аудандарында киімнің түпкілікті өзгеріп кеткеніне қарамастан, дәстүрлі қазақ ұлттық киімінің көптеген элементтері әлі де сақталған. Атап айту керек, өңірде дәстүрлі киімді толықтай топтамасымен тек қана егде жастағы әйелдер киеді. Адамның киіміне қарап әлеуметтік деңгейін, жас ерекшелігін байқауға болады. Аталған өңірде дәстүрлі киімдерді тігуде үй жануарларынан алынған тері мен жүн өнімдері қолданылды. Сонымен қатар, фабрикалық маталардан да дәстүрлі пішімді сақтай отырып тігілген. Және де өңірдегі қазақтар қазіргі таңдағы еуропалық үлгідегі күнделікті және мерекелік киімдеріне дәстүрлі элементтерді үйлестіріп киюге тырысады.

Қазақ қолөнерінің көркемдік ерекшелігінің негізі болып киіз басу өнері саналады. Жүннен әртүрлі киіз басып, киіз үйге туырлық, үзік, тұңлік, дөдеге және тұрмысқа қажетті еденге төсейтін текемет, сырмақтар, тұсқа ілінетін тұскиіздер мен қап түрлерін жасаған. Киізден жасалған бұйымдар қазіргі заманда халықтың генетикалық мәдени қарым-қатынасындағы байланысты көрсететін дерек ретінде қабылданады. Ақтөбе облысы Байғанин аудандық музейі қорында киізден жасалынған бұйымдар – қайталанбас өнер туындысы ғана емес, әлі сыры ашылмаған, толығынан зерттелмеген асыл мұра. Мұнда текемет, тұскиіз, алаша, сырмақ, кілемше секілді құнды жәдігерлер коллекциясы киіз үй төрінен орын алған. Соның бірі ауданның қолөнер шебері Нұрымбетова Райханның

*Сур. 5. Т.Жармаганбетовтің бейнесі салынған кілемше.
Шебері: Райхан Нұрымбетова.*

*Fig. 5. Carpet with the image of T. Zharmaganbetov.
Master: Raikhan Nurymbetova.*

қолынан шыққан Тобық Жармағанбетовтың бейнесі салынған кілемше (АӨЖМ, Байғанин ауданы, 2020). (Сур. 5). Апайдың өзімен кездескенде бұл портреттің жасалу жолы өте ауыр екенін тілге тиек етті. Портретті салу үшін алдын-ала штрихтап, клеткалап қағаздың бетіне салынып, соған қарап тоқылады. Оны штрихтайтын басқа адамы болады. Райхан апайдың тоқыған кілемдерін ауданның әр үйінен кезіктіруге болады. Қазір бұл өнермен айналыспайтындықтан кілем тоқитын станогын музейге тапсырған (АЕАЖМ, Қуанғалиева, 2020).

Киізден жасалған бұйымдардың ішінде өзінің қанық, ашық түсімен оюлы сырмақтар ерекше көз тартады. Музей қорындағы сырмақ топтамасы қазақ халқының ертеден келе жатқан киіз басу тәсілінің бар сырын кеңінен меңгеріп, сырмақ басудағы көркемдік

қасиетін толығымен аша білгенін дәлелдейді. Жалпы оюдың қызыл түсі сырмақ бетінің ақшыл түсімен өте жылы үндестік тауып, үйлесіп жатса, қара түсті шаршының жіңішке жолақтары көтеріңкі көңіл лебін сезіндіреді. Сырмақ оюларының негізінде көне заманнан байлықты, барлықты білдіретін мүйіз текті оюлардың барлық түрлері кеңінен қолданылады. Оюлардың орналастыру реті әрқашан бұрыннан келе жатқан ой-санадағы наным-сенімге бағындырылады. Орталық бөлікті жиек оюларымен қоршау – отбасын, өзі өмір сүрген ортаны сыртқы жаман күштерден, күйреуден сақтау, оны қоршау мағыналары сақталған. Киізден жасалған бұйымдар ауыларалық жүргізілген этнографиялық экспедиция жұмыстары кезінде молынан толықтырылған. Оймауыт ауылының тұрғыны Елбайқызы Күлзираның мәліметіне қарасақ, нарықтың кезінде киізді көптеп басып, Атырау, Құлсары жаққа сатқан. 1 дана сырмақ – 10.000, 15.000 теңгеге дейін бағаланған» (АЕАЖМ, Елбайқызы, 2020).

Қызыл, сары, жасыл түсті иірілген жүн жіптерден алаша **жүз теру** тәсілімен тоқылған. 18 қатар жалпақ жолақтардан құрастырылып тігілген. Алашаның екі жаны ақшыл жасыл түсті иірілген жүн жіптермен көмкеріліп жиектелген. Алаша Дияр ауылы тұрғыны Шүренбаева Жамилияның қолынан шыққан (АЕАЖМ, Шүренғалиева, 2020). (Сур. 6).

Ұмыт болып бара жатқан ұлттық өнерді насихаттап жүрген Жанбөпе Сырғабекованы Мұғалжар аудандық тарихи-өлкетану музейінің қызметкерлерімен бірге Ақкемер ауылына арнайы іздеп барып, киіз басу тәсілдерін үйреніп, жаңғырған көнеден тәбәрік алып қайттық. Жалпы алғанда киіз басу өнері барлық жерде бір тәсілмен орындалады десек те, әжей өзінің киіз басу өнерінің қыр-сырымен бөлісті. «Бұрын киіз басу кішігірім той іспетті өтетін. Ауылдың қыз-келіншектері мен апа-әжелері асарлатып, белсене кірісетін. Қазан-қазан су қайнатып, келіндер жағы үлкен қазанға ет асып, апа-әжелер өлең айтып, өздерінің жақсы көңіл күйлерімен жасайтын. Киіз басу ауыл тұрғындарын ынтымақ пен бірлікке шақыратын керемет дәстүр болатын. Киіз басқан жерге ер адамды кіргізбейтінбіз. Себебі, үлкендер «киіздің басы бірікпей қалады» деп ырымдайтын», – дейді әжей (АЕАЖМ, Сырғабекова, 2020).

Ыстық буымен балбырап шидің үстінде көлденең жатқан киізді қатарласа отырған киізшілер өздеріне қарай жұлқа тартып алып, білегімен ұрып, аяққа салып басады. Неғұрлым адам көп болса, соғұрлым демде басылады. Білектеліп болған киізді ұзыннан екі қабаттап бүктеп, оның екі басын бір-біріне түйістіре жіппен көктеп, қарпу әдісін пайдаланып, киіздің ұзындығын шығарады. Киіз басудың кәнігі шебері болған Жанбөпе Сырғабекқызы киіз басудың дәстүрлі технологиясы сабау, шабақтау, булау, ырғау, білектеу, қарпу секілді әдістерінің барлығын көрсетті (сур. 7).

Біз көрген Жанбөпе әжейдің отбасы – қаймағы бұзылмай, қазақилықтың иісі аңқыған, ене мен келіннің әдемі үндестігі, жеңге мен қайынсіңлінің сырлы сыйластығы орнаған киелі шаңырақ. Ұлтымыздың ұлттық өнері мен тәлім-тәрбиесін насихаттайтын осындай отбасы барда, салт-дәстүріміздің де ескірмейтіні хақ.

Атадан балаға ауысып, уақыт өткен сайын құндылығы арта беретін қолөнер бұйымдарының мәңгілік өлмес озық үлгілерін дүниеге әкелген, оны біздің дәуірімізге ұштастырған шеберлер Ақтөбе облысында көптеп саналады. Ағаштан түйін түйетін шеберлер Басшин Қарамұқан, Қамысбаев

Сур. 6. Алаша, шебері Шүренғалиева Жамилия. | Fig. 6. Alsha, Master Shurengalieva Zhamilya.

Сур. 7. Жанбөпе әжейдің туындысы.

Fig. 7. Derivative of grandmother Zhanbope.

Сур. 8. Хасенов Құтым жасаған өнер туындылары Байғанин аудандық музейі экспозициясында.

Fig. 8. Works of art created by Khasenov Kutym are in the exposition of the Baiganin District Museum.

Сур. 9. Темір сыбызғы. Байғанин аудандық музейі.

Fig. 9. Iron Blade. Baiganin District Museum.

Шырынның жасаған домбыралары мен басқа да музыкалық аспаптары кезінде таптырмас дүниелердің бірі болды. Шеберлердің осы дәстүрін Байғаниндік бесаспап шебер Хасенов Құтым одан әрі жалғастырып қана қоймай, жетілдіріп дамыта түскен. Бүгінде жасы жетпісті алқымдаған атамыз ұсталықты жастайынан бастаған. Ұсталық болғанда да, жай бір дүние емес – қазақтың қара домбырасын жасаудың нағыз шебері. Домбыра жасау үшін қажетті ағаш түрлерін таңдап, оның дыбысын, саздылығын, сәні мен мәніне үйлестіре жасай білетін ол өзі дайындаған бұйымдарын VI Республикалық «Үкілі домбыра» байқауына ұсынып, II орын жүлдегері атанған. Сонымен қатар Нұрсұлтан қаласының 10 жылдық тойында, «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі кезінде Құтым ата жасаған домбыралар шетелдіктерге сый ретінде ұсынылған. Шебердің айтуына қарағанда, домбыраны кез келген ағаштан жасамайды екен. Қажетті материалдарды іздеп, қымбаттығына қарамай сатып әкеледі. Әрине, жол шығыны, материал құны аз қаржы емес. Солай болса да, өзінің табиғат сыйлаған дарынын көрсету үшін осының бәріне тәуекел етіп келген. Байғанин аудандық музейінде Хасенов Құтым жасаған туындыларына арнайы экспозиция бөлінген (АӨЖМ, Байғанин ауданы, 2020). (Сур. 8).

Осы музей қорындағы музыкалық аспап – сыбызғының тарихы қызық. Музейде тұрған темір сыбызғы төрт ойықты, түтіктің бір басы сәл жіңішке. Ұзақ уақыт бойы қолданбағандықтан болу керек, ақшыл түсі қарая бастапты. Сыбызғының иесі Боқанов Қайдас 1898 жылы Ақтөбенің Ебейті жерінде туған. Жастайынан нар қамысынан сыбызғы жасап тартып машықтаныпты. Бір кластық та білімі жоқ, бірақ тұлабойы тұнған талант сыбызғышы Қайдос қарт сегіз қырлы бір сырлы болған. Сыбызғыны жанына серік еткен ол түнде қой күзетіп отырып сыбызғысын сызылтып тартқанда, бүкіл ауыл тыңдайды екен. Қайдас қарт 1975 жылы дүниеден өткенде ұрпақтары көненің көзін көз қарашығындай сақтап қалған (АӨЖМ, Байғанин ауданы, 2020). (Сур. 9).

Ақтөбе облысы он саусағынан өнер тамған небір ұсталар мен шеберлерге өте бай елді мекен. Тағы бір себебі қазақты қазақ ететін өнердің бірі – ұсталық десек, осы бір қасиетті өнерді жанына серік еткен Айдос Мұратов

Шалқар ауданы тұрғыны. Қолөнерлікті әкеден мұра етіп алған Айдос ақсақал өз өнерін ағаш етік тігумен бастаған. «Балам бұл тіршілігіңді қой, оданда молдаға барып, арабша оқу, жазу үйреніп дәріс ал, балам» деген әкесінің бұл сөзін жерге тастамай әке тілін алып молдаға барып, бір жылдай дәріс алған. Келесі жылы молдалықты қойып, тағы да қолөнермен айналысуға бел байлайды. Енді ол ағаштан, тастан, сүйектен бұйымдар жасауға кіріседі. Ағаштан үй жиһаздарын жасаумен айналысқан. Айдос ата жасаған сықырлауық есік, ер-тұрман, адалбақан, ағаш кереует, сандық, асадал сынды құнды этнографиялық мұралар Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі экспозициясында қойылған. Ал, шебердің қайыспен қаптап, сүйекпен жиектеп көмкеріп

жасалған ер-тұрманын баласы Илиясқа арнаған екен. Ал, асадалды қолөнер шебері Айдос Мұратов өзі тұтынған. Кейіннен оны немересі Ерболат Мұратов музейге тапсырды. Айдос Мұратовтың қол табы қалған бұйымдар 30 жыл бойы музейдің көркін кіргізіп тұр (АӨЖМ, Шалқар ауданы, 2020). (Сур. 10).

Ертедегі ұсталар пайдаланған құрал-саймандарды бүгінде тек музей экспозициясынан кездестіреміз. Әйтсе де, біз осы қалыптасқан ұғымға кереғар жайттың орын алғанына куә болдым. Темір аудандық музейіндегі көптеген жәдігерлерді аралай жүріп, сол өңірде өмір сүрген зергер, ұсталардың құрал-сайманына көзім түсті. Кезінде шебердің қолынан түспеген сом балға мен қысқыш, көмір оятын балға, шаппа шот,

Сур. 10. Айдос Мұратовтың жасаған туындылары. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі.

Fig. 10. Derivative of Aidos Muratov. Shalkar District Museum of local lore.

Сур. 11. Ұсталардың құрал-саймандары,
Темір аудандық музейі

Fig. 11. Blacksmith's tools,
Temir District Museum.

жоңғы, бұрғы, кирка, үрлеуіш пен қалақ, тістеуіш пен шымшуырлар қаз-қатар тізіліп тұр (сур. 11). Бұл құралдар музей қорына этнографиялық экспедициялар барысында жинақталған, сондай-ақ жекелеген адамдардың музейге сыйға тартуы барысында толығып отырған.

Осы құралдардың жанында ескірген көрік қойылыпты. Көне мұраларды сақтап, жаңа буынға насихаттап отырған мәдени орталықта сақталған көріктердің бірі аудан тұрғыны Турдамен Қобыланның пайдаланған көрігі (сур. 12). Бұрынғы кездері көрікті бойында қасиеті бар адамдар ұстаған. Оны жоғары ұстап қастерлейтін болған. Көріктің кереметтілігі сондай, ауру адамдарды емдеп жазған. Сонымен бірге көрікті ерте заманда зергерлік бұйым жасау кезінде металды қыздыру үшін үрлеп тұратын құрал ретінде пайдаланған. Ұста, зергерлер пайдаланған бұл бұйымның көлемі мен қолдану тәсілдеріне қарай бірнеше түрі болған. Олар – қол көрік, мес көрік, қос көрік, жел көрік. Қазір ол кәсіппен айналысушылар жоқтың қасы (АӨЖМ, Мұғалжар ауданы, 2020).

Қорытынды

Ақтөбе облысы қазақтарының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінде әлі де жалғасын тауып отырған дәстүрлі мәдениет элементтері бар. Оны жергілікті тарихи-өлкетанулық

Сур. 12. Көрік.
Темір аудандық
музейі.

Fig. 12. Blacksmith
bellows. Temir District
Museum.

музейлердің коллекцияларынан көруге болады. Бұған жоғарыда жазылған мәлімет арқау бола алады. Сонымен қатар жергілікті жерлерде дәстүрлердің жаңадан жаңғырғаны да, өзгеріске ұшырағаны да кездеседі. Өзіндік ерекшеліктері де жеткілікті екендігіне экспедиция барысында көз жеткіздік. Ақтөбе облысы қазақтарының материалдық мәдениетін аймақтық тарихи-өлкетанулық музейлер тұрғысынан талдау қазіргі этнолог, музеолог мамандардың басты мәселесі болуы тиіс. Келешекте бұл мәселе жан-жақты зерделенеді деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1. АӨЖМ. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы. 2020 жыл.
2. АӨЖМ. Темір аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Темір ауданы. 2020 жыл.
3. АӨЖМ. Байғанин аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы. 2020 жыл.
4. АӨЖМ. Мұғалжар аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы. 2020 жыл.
5. Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары Қазақстан Республикасы Мемлекеттік музейі коллекциясынан. (Ғылыми каталог. Казахские ковры и ковровые изделия из коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан. Научный). Ғылыми ред. және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: ICOS, 2012. – 384 б.
6. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» 1998. – 470 б.
7. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Национальная одежда казахского народа. National clothes of Kazakh people. /Құраст. Б. Хинаят. А. Сужикова. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 384 б.
8. Автордың ел арасынан жинаған материалдары (АЕАЖМ). Сырғабекова Жанбөпе. 1938 ж.т. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Аққкемер ауылы, 2020 ж.
9. (АЕАЖМ). Шүренғалиева Жәмиля. 1938 ж.т. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Дияр ауылы, 2020 ж.
10. (АЕАЖМ). Нұрымбетова Райхан. 1952 ж.т. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, 2020 ж.
11. (АЕАЖМ). Елбайқызы Күлзира. 1958 ж.т. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Оймауыт ауылы, 2020 ж.
12. (АЕАЖМ). Қалиев Өмірбек. 1962 ж.т. жаста. Етікші. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылы, 2020 ж.
13. (АЕАЖМ). Қуанғалиева Ақбибі. 1963 ж.т. Ісмер. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, 2020 ж.

References

1. AÓJM. Shalqar aýdandyq tarihi-ólketaný mýzei materialdary. Aqtóbe oblysy, Shalqar aýdany. 2020 jyl.
2. AÓJM. Temir aýdandyq mýzei materialdary. Aqtóbe oblysy, Temir aýdany. 2020 jyl.
3. AÓJM. Baıǵanın aýdandyq mýzei materialdary. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany. 2020 jyl.
4. AÓJM. Muǵaljar aýdandyq mýzei materialdary. Aqtóbe oblysy, Muǵaljar aýdany. 2020 jyl.
5. Qazaq kilemderi men toqyma buıymdary Qazaqstan Respýblikasy Memlekettik mýzei koleksiasynan. (Ǵylymı katalog. Kazahskie kovry i kovrovye izdelia iz kollektsii Sentralnogo Gosýdarstvennogo mýzeia Respýblıkı Kazakhstan. Naýchnyı). Ǵylymı red. jáne joba jetekshisi Nursan Álimbai. – Almaty: ICOS, 2012. – 384 b.
6. Qazaqstan ulttyq ensiklopediasy. – Almaty: «Qazaq ensiklopediasy», 1998. – 470 b.
7. Qazaq halqynyń ulttyq kiimderi. Nasionalnaıa odejda kazahskogo naroda. National clothes of Kazakh people. /Qurast. B. Hınaiat. A. Sýjikova. – Almaty: Almatykitap baspasy, 2011. – 384 b.
8. Avtordyń el arasynan jınaǵan materialdary (AEAJM). Syrgabekova Janbópe. 1938 j.t. Qolónér sheberi. Aqtóbe oblysy, Muǵaljar aýdany, Aqqkemer aýyly, 2020 j.
9. (AEAJM). Shúrenǵalíeva Jámilá. 1938 j.t. Qolónér sheberi. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, Dıar aýyly, 2020 j.
10. (AEAJM). Nurymbetova Raihan. 1952 j.t. Qolónér sheberi. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, 2020 j.
11. (AEAJM). Elbaiqyzy Kúlzıra. 1958 j.t. Qolónér sheberi. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, Oımaýyt aýyly, 2020 j.
12. (AEAJM). Qaliev Ómirbek. 1962 j.t. jasta. Etikshi. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, Jarqamys aýyly, 2020 j.
13. (AEAJM). Qýanǵalíeva Aqbibi. 1963 j.t. Ísmer. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, 2020 j.

Елеусизова К.Ж.
Актюбинский региональный университет
им. К. Жубанова
г. Актобе, Казахстан
e-mail: *kukash.96@mail.ru*

ВЛИЯНИЕ КРАЕВЕДЧЕСКИХ МУЗЕЕВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ НА СОВРЕМЕННУЮ ЭТНОКУЛЬТУРУ

В статье предусмотрено сохранение образцов материальной культуры местных казахов в фондах историко-краеведческих музеев Актюбинской области. Известно, что единственным объектом изучения материальной культуры казахского народа являются краеведческие музеи. Это показывает, что материалы, связанные с традиционной казахской культурой в краеведческих музеях, важны для науки. Кроме того, отсутствие сохранности некоторых образцов материальной культуры у населения вынуждает этнографов, музейщиков, краеведов работать непосредственно с музейным фондом. При этом изданы каталоги по каждому фонду крупнейших музеев страны, таких как Государственный музей РК, Национальный музей РК. Однако коллекции и фондовые материалы малых краеведческих музеев на местах до сих пор не вошли в полный научный оборот. Прежде всего материалы фондов историко-краеведческих музеев следует рассматривать как главный объект в отражении истории и культуры местного населения.

Ключевые слова: *экспозиция, музей, ремесла, этнография, обычаи, традиции.*

Eleusizova K.Zh.
K.Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, Kazakhstan
e-mail: *kukash.96@mail.ru*

INFLUENCE OF LOCAL HISTORY MUSEUMS OF AKTOBE REGION ON MODERN ETHNOCULTURE

The article provides for the preservation of samples of the material culture of local Kazakhs in the funds of local history museums of the Aktobe region. It is known that the only object of study of the material culture of the Kazakh people are local history museums. This shows that materials related to traditional Kazakh culture in local history museums are important for science. In addition, the lack of preservation of some samples of material culture among the population forces ethnographers, museum workers, and local historians to work directly with the museum fund. At the same time, catalogs were published for each fund of the largest museums in the country, such as the State Museum of the Republic of Kazakhstan, the National Museum of the Republic of Kazakhstan. However, the collections and stock materials of local history museums are not yet in full scientific circulation. First of all, the materials of the funds of local history museums should be considered as the main object in clarifying the history and culture of the local population.

Keywords: *exposition, museum, crafts, ethnography, customs, traditions.*